

Проблема вивчення художнього твору крізь призму взаємодії тексту і контексту

УДК 82–311.6'652(438)

І. О. Давиденко

Бердянський державний педагогічний університет

Функціональність історико-культурного контексту в розкритті проблемно-тематичної основи роману «Овідій Назон – поет» Яцека Бохенського

Давиденко І. О. Функціональність історико-культурного контексту в розкритті проблемно-тематичної основи роману «Овідій Назон – поет» Яцека Бохенського. Стаття присвячена висвітленню проблемно-тематичного діапазону роману «Овідій Назон – поет» Яцека Бохенського. Увагу зосереджено на різноплановості осмислення теми життя давньоримського класика: від скрупульозного збирання біографічної мозаїки до оригінальної рецепції його творчості в сучасному контексті. Розбудовуючи нарратив на основі глибокого та фахового прочитання поетичного доробку антика, прозаїк наголошує на множинності автобіографічних рефлексій Овідія, на його мистецтві створювати ілюзію, винятковому таланті жонгливати матеріалом. Визначено, що стрижневою для роману польського автора є тема вироків та пошуку справжньої причини заслання поета.

Ключові слова: інтерпретація, історико-культурний контекст, образ, Овідій, роман, тема, Яцек Бохенський.

Давиденко И. А. Функциональность историко-культурного контекста в раскрытии проблемно-тематической основы романа «Овидий Назон – поэт» Яцека Бохенского. В статье исследуется проблемно-тематический диапазон романа «Овидий Назон – поэт» Яцека Бохенского. Внимание сконцентрировано на особенностях прочтения темы жизни древнеримского классика: от скрупулезного собирания биографической мозаики до оригинальной рецепции его творчества в современном контексте. Развертывая нарратив на основе глубоко и профессионального прочтения поэтического наследия антика, прозаик делает акцент на множественности автобиографических рефлексий Овидия, на его мастерстве создавать иллюзию, уникальном таланте жонглировать материалом. Установлено, что главной для романа польского автора является тема приговора и поиска настоящей причины изгнания поэта.

Ключевые слова: интерпретация, историко-культурный контекст, образ, Овидий, роман, тема, Яцек Бохенский.

Davydenko I. A. The functionality of the historical and cultural context in the theme ground of the Jacek Bochenski's novel «Naso the Poet». The present paper concentrates on analyzing the peculiarities of the life theme reading. «Naso the Poet» («Nazo poeta», 1969) by Jacek Bochenski is considered in our study as a phenomenon of Polish modernist literature. Though the narrative of the novel actually added up to the interpretation of the events in the great Roman poet's life, Bochenski dispensed without the representation principle that was generally accepted in the 19th century. Instead of it, dramatization became the dominant stylistic device in his novel. It is shown that the main theme of the Polish author's novel is searching of the real cause of the poet's exile.

Key words: character, historical and cultural context, interpretation, Jacek Bochenski, novel, Ovid, theme.

Незважаючи на достатню вивченість життєпису давньоримського поета Публія Овідія Назона (Publius Ovidius Naso, 43 р. до н. е. – 17 / 18 р. н. е.), його образ як предмет мистецького, вужче – літературного – функціонування, залишається малодослідженим. Зауважимо, що феномен авторських візій постаті антика почасти пояснюється високою естетичною вартістю його творчого доробку. Однак біографічний чинник досі залишається визначальним у перманентному інтересі до митця. Конфлікт із офіційним режимом і, як наслідок, примусове вигнання в найвіддаленіший куток Римської імперії зробили з Овідія символ жертви системи влади.

Серед низки текстів, присвячених давньоримському письменникові, концептуальною витриманістю та оригінальністю вирізняється роман «Овідій Назон – поет» («Nazo poeta», 1969) Яцека Бохенського. І хоча цей твір в Україні

видався двічі (у 2000 р. та 2011 р.), широкого розголосу в науковій спільноті він так і не отримав. Літературознавчі здобутки І. Кропивко [4], І. Полетуки [6; 7]; С. Бараньчак [11], Х. Заворської [13], Є. Кордзінської [12], Р. Матушевського [5], Л. Шаруги [10] лише частково відкривають українському читачеві самотньо творчість польського прозаїка. **Актуальність** нашої розвідки зумовлена необхідністю системного аналізу роману «Овідій Назон – поет» Я. Бохенського. Перша ланка реалізації цієї наукової інтенції – осягнення проблемно-тематичного діапазону твору, оскільки останній охоплює розлоге коло питань, порушених письменником.

Відтак **мета** статті – дослідити проблемно-тематичну основу роману «Овідій Назон – поет» Я. Бохенського та роль історико-культурного контексту в її розкритті.

Художній світ твору польського автора підкреслено умовний, про що нагадує, зокрема, варіативність прочитань біографем

давньоримського класика. Розбудовуючи сюжетну канву, Я. Бохенський моделює паралельні реальності, у кожній із яких знаходиться елемент втраченого для сучасників образу поета-вигнанця. «Вся структура розповіді про Овідія, – зазначає Х. Заворська, – покликана розкрити характерну багатозначність цього митця, його здатність змінюватися, яка нагадує майстерність жонглера, ілюзюніста, фокусника» [13]. У романі цей дискурс полірепрезентативності втілений в обігранні характерологічних матриць Овідія. Показовий щодо цього епізод ревнощів головного героя до Корінни: «Під впливом усіх цих переживань або просто внаслідок спілкування з Корінною, яка на кожному кроці двоїлася й множилася, і сам Овідій почав множитись і ділитися не тільки поміж двома Коріннами, але й ще цікавіше. Треба визнати, що чинив він це з замилюванням і двосудушністю митця, аматора різноманітних композицій, побудованих на протиставленні, як у житті, так і в мистецтві» [2:60–61]. За бажанням автора читач / глядач має унікальну можливість зайти за лаштунки романного «дійства», хоча насправді ці лаштунки виявляються костюмерною антика.

Авторська політика витягування на художню поверхню нових смислів викликає у свідомості читачів рецептивну ентропію, оскільки Овідій перестає функціонувати в тексті як постійна величина, натомість з'являється його сурогат – багатовимірний конструкт гіперособистості. Це штучне утворення, сформоване з множинності автобіографічних рефлексій, польський майстер ототожнює з модусами однієї реальної індивідуальності антика, прихованої за різними масками. У додатку до «Назона поета» Я. Бохенський справедливо зазначає: «Поет не мав одного “справжнього” життя. Він мав його у стількох версіях, скільки уявив собі й описав, усі справжні, бо справжнім було мистецтво, *ingenium*, і одразу всі обтяжені “помилкою”, отою неумисною провиною, що криється в мистецтві, за яку він був покараний. Принаймні до моменту покарання життя неухайно набирало раз того, раз іншого вигляду, відмінного від попередніх, як і взагалі природа, люди, тварини й боги, про що він пише в “Метаморфозах”. Буття є змінним. Змінність є його принципом» [1:121]. Утім, у процесі ґрунтовного розкриття теми роману на значно більшу увагу заслуговує не образна модальність Овідія, а безпосередні інтенції, які керували Я. Бохенським під час вибору предмета художнього зображення.

Поява у творчому доробку письменника роману «Овідій Назон – поет» відсилає нас до іншого тексту – повісті «Божественний Юлій» («*Boski Juliusz*», 1961), в якій Я. Бохенський уперше використав прийом переказування віршів своїми словами. Досвід, схвально оцінений критиками (Готтесман, Ірена Шиманська), у майбутньому спонукав автора до нових проб у цьому річищі. Так з'явився роман про поета-вигнанця. Звернення

польського майстра до постаті антика видається закономірним, оскільки, крім оригінальних творів, не залишилося жодних інших джерел його життєпису. «Овідій, – зізнається Я. Бохенський, – чудовий митець, чиста форма і фантазія, біографічна загадка, людина, можна сказати, без документів, яка існує тільки у власній поезії, – це, справді, спокуса» [1:118]. Серед інших письменників-овідієзнавців польського автора вирізняє особлива заглибленість в автентичний текст. Розібравши елегії антика на цитати, майстер наново «створив» його життя.

Утілення творчого задуму потребувало від Я. Бохенського пошуку позачасової спільності, на тлі якої Овідій наблизився б до сучасної Польщі. Показово, що такою концептуальною аналогією став «стиль» доби, а точніше – її ритм. Ось як сам письменник згадує про це відкриття: «Одного дня, коли я вийшов на відпочинок, на мене сходить осяяння. Ритм! *Rock, rock, rock, everybody*. Роки-бо шістдесяті, молодь уперше танцює рок і шаліє. Але ж це елегійний дистих Овідія, ритм зі вкороченою стопою, про яку поет стільки говорить, саме щось такого сталося, коли він виступив перед публікою з любовними віршами про Корінну, а весь Рим скандував їх і шалів. Мій роман буде рок-концертом, вже знаю, я-оповідач буде конференсьє на концерті <...> Я вловив ритм, чую його, мало не до деталей знаю, як маю писати <...>» [1:120]. Відтак дух часу стає стрижневим в осягненні теми роману польського автора. За задумом Я. Бохенського, легкість і безтурботність, притаманна 60-им, виходить за межі ХХ ст., гармонійно проектується на «золотий вік» імператора Октавіана Августа. Вигадливий конференсьє, яким постає автор, навіює динамічний і водночас простий ритм «відлиги», що супроводжує програму вистави під назвою «Овідій Назон – поет».

Безперечно, роман Я. Бохенського належить до неокласичних версій рецепції постаті антика. Польський автор, використовуючи прийоми модерної поетики, нівелював розповсюджений штамп, згідно з яким Овідій може бути цікавий письменникам лише як матриця самотності. Натомість прозаїк розгледів у поетові найяскравішого речника й апологета «доби Августа»: «Любий мені нинішній спосіб життя! / І не тому, що податливе золото з надр добувають, / Що кораблями везуть пурпур із дальніх країв, / Що навіть гори принижують кайлом, лупаючи мармур, / Що від навалених брил синь відступає морська – / Ні! Лиш тому, що ми тонші тепер, що предкам, нарешті, / Грубість лишили сільську, той невідчепний реп'ях!» («М.», III, 122–128) [8:149–150]. Марна справа шукати в цих словах політичне лицемірство чи далекоглядне загравання з владою. Овідій, справді, був закоханий у свій час, і він його справдешній феномен.

У 1960-х рр. Польща так само відчула подих нового життя, що так гостро вловив колись антик. Часткове послаблення радянського режиму дозволило країні бути більш незалежною від Москви і ближчою до прогресивної Західної Європи. Відбувся потужний сплеск розвитку літератури: з'явилися твори заборонених авторів, поживалася перекладацька справа, усе частіше офіційний «соціалістичний реалізм» підмінювався пошуком нових, переважно авангардних форм вираження. Дослідники Л. Зашкільняк і М. Крикун так характеризують цей період в історії Польщі: «Лібералізація суспільно-політичних відносин створила умови для вільнішої творчості митців, появи різноманітних світоглядних орієнтацій. Збереження політичної монополії ПОРП визначало межі лібералізації, а в середині 60-х років спричинило повернення до ідеологічного диктату у сфері культури. Проте рівень освіти та поінформованості суспільства за цей період зріс настільки, що "втиснення" суспільної свідомості у вузькі рамки догматичної доктрини марксизму-ленінізму, навіть в його оновленій після XX з'їзду КПРС версії, виявилось неможливим» [3:594]. Утім, усі ці зміни лише віддалено передають загальну ейфорію молоді, яка через радіо та телебачення бралася наслідувати західну маскультуру.

На тлі таких суспільних трансформацій реактуалізація давньоримських реалій може здатися абсурдною. Однак у художній оптиці Я. Бохенського немає випадковостей – нарратив підпорядковується генеральній тезі: «Нема фактично різниці між минулим і теперішнім часом. Стародавня історія триває і нині» [2:12]. Саме відносність часу або його більш вірогідна циклічність опосередковано вказує на логіку з'яви образу Овідія в письменницькому доробку, оскільки фантом свободи та невимушеності, характерний для періоду правління імператора Августа, був близький і Польщі 60-их рр. XX ст. Отож справедливо говорити не лише про постать, а й про особливий ритм і стиль доби, яким живе загал.

Майстерно заховавши за лаштунками модних читацьких віань овідієзнавчу розвідку, Я. Бохенський намагається разом із широкою аудиторією реципієнтів розібратися в заплутаних хитросплетіннях поетичної фантазії давньоримського письменника, якого ототожнив у романі з «жонглером-ілюзіоністом», або «фокусником». Ходіння по ретроспективних лабіринтах поетичної свідомості супроводжуються постійними застереженнями автора-конферансьє не піддаватися на численні манівці Овідія, оскільки «поетична уява не знає меж, її витвори вільні й не мають якихось прямих відповідників у дійсності, а поети не відповідають за їхню історичну істинність» [2:69]. У романі «Овідій Назон – поет» читач має рідкісну можливість зазирнути у творчу

лабораторію письменника, побачити, як змінюється його індивідуальність у художньому світі.

Однак мистецтво реконструкції Я. Бохенського не обмежується зануренням у творчий мікрокосм Овідія, прозаїк пішов далі, домисливши вірогідні містки між фактами і тим самим поєднавши окремі картини в суцільне плетиво життя майстра. Автор не нав'язує свого бачення розвитку подій, він лише дає можливість вибрати один із безлічі можливих варіантів його розгортання. Такі літературно-демократичні інтенції рефлексувалися навіть у формальній організації роману: щоб уникнути непорозумінь, автор узяв у дужки («») епізоди, імовірність яких непевна. Обмеженість тієї чи тієї інтерпретації образу давньоримського поета наратор пояснює тим, що «тільки поезія Овідія, <...>, тільки вона становить джерело даних, основу студій, причину помилок у цих студіях, становить зміст концерту, єдину дійсність та її заперечення, єдиний факт і заперечення факту. Вона становить замкнене коло, в якому ми кружляємо» [2:44]. Відтак роман «Овідій Назон – поет» Я. Бохенського – це яскрава спроба зібрати в єдине ціле всю гаму почуттів та думок, нав'язаних творчістю класика; можливість доторкнутися до чистого мистецтва, позбавленого офіціозу й апологетики тодішніх режимів, і водночас досвід відкриття трагічного непорозуміння між владою та митцем.

На увагу заслуговує також, окрім власне образного втілення, специфіка розкриття теми в контексті її предметної спрямованості. Тут поряд із історичною та особистісно-психологічною валентністю провідною є суспільно-політична зарядженість твору. Показово, що Я. Бохенський спеціально не розставляв ідейні наголоси в романі, мотивуючи вичерпаністю останніх у «Божественному Юлії». Основним для автора було «вичарувати життя Назона-поета з його поезії» [1:119], а не перетворювати біографічні колізії антика на філософську притчу. Утім, намагання відмежуватися від актуальної проблематики не послабило антитоталітарного звучання роману. Протистояння ідеології та незаангажованого мистецтва – одне з основних у тематичному діапазоні «Овідія Назона – поета». Частково це пояснюється закріпленням в структурі образу давньоримського класика відповідного рецептивного стереотипу. Однак визначальним для Я. Бохенського все ж таки було відчуття пульсу доби.

Робота над текстом про відомого антика розпочалася після відкриття майстром концептуальної основи для роману (рок як відповідник елегійного дистиха) і хронологічно припадає на 1966 рік. Це був переламний період для письменника, оскільки тоді за підтримку опального філософа Лешека Колаковського його було виключено з лав ПОРП. Саме ця подія, на думку Р. Матушевського, якісно змінила спосіб мислення Я. Бохенського [5]. Пізніше, у 1976 р. на

ім'я польського автора було накладено цензурну заборону.

Навіть такі побіжні штрихи до біографічного портрета Я. Бохенського дають підстави вважати його добре обізнаним із конфліктами, які виникали між апологетами чистого мистецтва та владною верхівкою. Припускаємо, що, відчувши на собі, як важко творити в умовах ідеологічної кон'юнктури і при цьому зберігати свою індивідуальність, письменник розширив проблемне поле роману і ввів мотив нонконформістського служіння хистові. Показовий щодо цього епізод вибору антиком творчого шляху: «(Овідій хотів і міг написати похвалу Божественному в алегоричній формі епосу про Гігантів. Перші чернетки таки й були вже готові, але потім вони згоріли. Овідій палив їх без жалю. Він відчув якийсь фальш у цьому творі, може, не у змісті, а скорше в самій ідеї і в обставинах, за яких народжувався твір. <...> його весь час не полишало відчуття, ніби робить щось пересічне. Мабуть, лише це й спонукало спалити рукопис, оцей внутрішній голос чи то самозахисний інстинкт, який остерігає тварин та й митців, щоб не наковтатися якоїсь там шкідливої речовини. <...>» [2:72]. Передбачливо взявши в дужки роздуми Овідія, Я. Бохенський нагадує таким чином реципієнтові, що це лише авторська вигадка. За свідченням самого класика, він ніколи не належав до опозиції режиму Августа, навпаки, поет був вдячний імператорові за поступ і мир, які той подарував. Однак наведений епізод прислухання до внутрішнього голосу, бажання не зрадити собі більш прив'язаний не до антика, а до особистих історій тисяч польських митців, які свого часу поставали перед екзистенційним вибором: або служити системі й бути «рупором» мас, або плекати вроджений талант і не звертати уваги на політичні ігри.

Очевидно, що сам Овідій ніколи не розв'язував цієї дилеми, тому Я. Бохенський намагається старанно обійти цю тему, щоб не робити з поета надуманого героя-революціонера. Особисту трагедію антика польський автор опосередковано пояснює його наївністю, відстороненістю від реального світу й самовідданим служінням мистецтву: «Адже Овідій ніколи не виявляв підозри скептика, буцім історія може мати два взаємно суперечливі порядки, один – визначений панівним богом, а другий – мурашиною опірністю людини, і що письменник, якщо він речник історії, повинен вибирати котрийсь один порядок з цих двох. Овідій узгоджувався з третім порядком – неісторичним і абстрактним, визначеним лише логікою композиції та ритму. Тільки цьому порядку підлягала його творчість» [2:73]. Антик, і справді, був закоханий в елегійний двовірш, проте природна обдарованість митця вимагала від нього постійного розвитку. Вичерпавши тему безтурботної любові, Овідій, уже як зрілий поет, звернувся до епосу. Так з'явилося

п'ятнадцять книг «Метаморфоз» і шість книг «Фастів».

За масивом енциклопедичності історико-міфологічних поем читач не знайде й натяку на того безжурного гульця, в якого перевтілювався автор у «Любовних елегіях» та «Мистецтві кохання». Безперечно, Овідій не бажав залишатися в історії лише співцем «золотої» молоді, його намір був багатого амбітніший: стати першим поетом Риму. Такі зміни у свідомості митця позначилися передусім на художній естетиці, зокрема в метриці, стилістиці та виборі теми. Новим досвідом для поета була вербалізація актуальних ідеологем. Ідеться про уславлення Августа в п'ятнадцятій книзі «Метаморфоз», а також присвячення йому «Фастів». Однак для Я. Бохенського ці трансформації не були визначальними в розкритті теми роману.

В інтерпретації польського автора більш концептуальною є набута Овідієм філософська глибина. Відкривши універсальний закон буття – його змінність, давньоримський класик неочікувано виявився близьким сучасності як носій протохристиянської моралі. Ідеї незлобливості та всепоглинаючого гуманізму антик приховав у категоричному застереженні, виголошеному слідом за Піфагором: «Страв не торкайтесь м'ясних, споживайте лиш лагідну їжу!» («Мет.», XV, 478) [9:339]. Як уже зазначалося, в романі «Овідій Назон – поет» немає якихось виразних паралелей із польською дійсністю 60-х рр. Проте заковдана формула осуду жорстокості навіть без прямих указівок сприймається у творі Я. Бохенського як алюзія на пропаговану дисидентами філософію ненасилля: «“Не їжте м'яса”, – сказали вони обидва, Піфагор і Овідій. Кривавий харч – це початок зла. <...> Можна вбивати, обороняючи себе, але жититися смертю інших істот? Життя – це спільне добро, воно втілюється і в людину, і в тварину, переходить від одного до іншого, з тіла в тіло, у цьому полягає мандрівка душ. У природі все постійно змінюється, ніщо не гине» [2:122]. Утім, усю повноту соціально-політичного підтексту цього роману письменник, імовірно, досягнув лише навесні 1968 р. – уже по завершенню книги.

У той час Польщею прокотилися пам'ятні березневі події, коли ідейна студентська молодь відповіла низкою акцій на заборону владою показу «Дзядів» Адама Міцкевича (режисер Казімеж Деймек) на сцені Варшавського театру народного за нібито «антиросійські» акценти. Силове придушення демонстрацій, організованих прогресивними університетськими колами, вилилося в подальші арешти та репресії, а особисто для Я. Бохенського обернулося додатковими труднощами в просуванні нової книги на ринку. Уже тоді прозаїк належав до когорти авторів, яких забороняли публікувати, тому презентація роману про опального антика та розгніваного ним імператора сприймалася критиками не більше ніж

інвектива, написана на злобу дня. За таких несприятливих умов видавництво «Czytelnik» усе ж таки взялося надрукувати роман «Овідій Назон – поет», але після «належного цензурування». Більшість поправок стосувалася історичної достовірності наративу й передбачала виключення анахронізмів, а також узагальнених конструкцій, які хоча б віддалено нагадували сучасну ситуацію в Польщі. «Наскільки я розумію, – згадує Я. Бохенський, – цензори вчинили спробу, з їх точки зору, раціональну: зробити щось, щоб роман про античного римлянина стосувався виключно античності і не викликав асоціацій з актуальним моментом, у чому й полягала підступна особливість моєї творчості. <...> Йдеться, однак, про те, щоб наприклад, в описі розмови Овідія з Октавіаном Августом не вживати мови, яка справляє враження, що це не римський поет розмовляв з імператором, а радше Бохенський з Гомулкою» [1:124]. Варто зазначити, що автентичний текст роману було опубліковано лише в третьому виданні, яке побачило світ у 1999 р.

Отже, поряд із стрижневою особистісною проблематикою, втіленою в реконструкції життя поета, у творі репрезентований соціально-політичний підтекст. Останній прочитується лише в історичному розрізі, накладаючись на польську

дійсність 60-х рр. ХХ ст. Тематична вербалізація цієї антиномії зробила текст Я. Бохенського значно ближчим до сучасних хронік національної пам'яті, а отже, цікавішим для читачів. «Так само як і у випадку “Божественного Юлія”, – зазначає С. Бараньчак, – головною метою Бохенського було показати протиставлення і контрастування долі давнього героя нашому сучасному баченню його характеру і часу» [11]. Крім того, непорозуміння між давньоримським поетом та імператором як константна складова теми Овідія стало призмою історичного інакомовлення, яка дала можливість викрити абсурдність політики авторитаризму в мистецтві. «Хтось колись запитав мене, – зізнається Я. Бохенський, – чи не писав я усе ж алюзійно, перевдягаючись у костюм, езопівською мовою і так далі, задля немалого, як би там не було, задоволення, що можу наставити носа режимові. Чи не відчував я тихого задоволення.

Я б збрехав, якби сказав, що нічого подібного не було. Але писав я не для цього» [1:130]. Не буде зайвим зазначити, що художній універсум роману Я. Бохенського значно ширший за опозицію «митець–влада» й охоплює також інші дискурси літературної образності, вивченню яких будуть присвячені наші наступні дослідження.

Література

1. Бохенський Я. Додаток до «Назона поета» / Яцек Бохенський // Античність після античності : есе [з пол. переклад Віктор Дмитрук]. – Львів : ЛА «Піраміда», 2012. – С. 117–130.
2. Бохенський Я. Овідій Назон – поет : роман / Яцек Бохенський ; [з польської переклад Ростислав Доценко]. – Львів : ЛА «Піраміда», 2011. – 216 с.
3. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів : [підручник] / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
4. Кропивко І. В. Романи П. Загребельного «Євпраксія» та Я. Бохенського «Божественний Юлій» у постмодерністській перспективі / І. В. Кропивко // Таїни художнього тексту : [зб. наук. пр. / ред. кол. : Н. І. Заверталюк]. – Д. : Ліра, 2014. – Вип. 17. – С. 40–49.
5. Матушевський Р. Яцек Бохенський [Електронний ресурс] / Рышард Матушевський // Новая Польша. – 2003. – № 2. – Режим доступа : <http://www.novpol.ru/index.php?id=175>.
6. Полетуша І. О. «Божественний Юлій» Я. Бохенського : маска наратора та фокалізаційний код роману / І. О. Полетуша // Молодий вчений. – 2014. – № 8 (11). – С. 163–166.
7. Полетуша І. О. Постмодерний наратив роману Я. Бохенського «Овідій Назон – поет» / І. О. Полетуша // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. – 2012. – № 12. – С. 115–118.
8. Публій Овідій Назон. Любовні елегії ; Мистецтво кохання ; Скорботні елегії / Публій Овідій Назон ; [пер. з латини А. Содомори ; передм. та комент. А. Содомори]. – К. : Основи, 1999. – 299 с.
9. Публій Овідій Назон. Метаморфози / Публій Овідій Назон ; [пер. з лат., передмова та примітки А. Содомори ; худож.-іл. Т. Зеленченко ; худож.-оформлювач Б. П. Бублик]. – Харків : Фоліо, 2008. – 381 с. – (Б-ка світ. літ.).
10. Шаруга Л. Истина, то есть продукт / Лешек Шаруга [Електронний ресурс] // Новая Польша. – 2009. – № 12. – Режим доступа : <http://www.novpol.ru/index.php?id=1251>.
11. Barańczak S. Oczy Lizawieży Prokofiewny [Źródło elektroniczne] / Stanisław Barańczak. – Tryb dostępu do dokumentu : <http://jacekbochenski.blox.pl/html/1310721,26214,6,21.html?548673>.
12. Kordzińska E. «Nazo poeta» Jacka Bocheńskiego – poszukiwanie nowej formuły biograficznej [Źródło elektroniczne] / Ewa Kordzińska. – Tryb dostępu do dokumentu : www.gimnazjum1.turek.net.pl/.../kordz7.doc.
13. Zaworska H. Boski Nazo [Źródło elektroniczne] / Helena Zaworska. – Tryb dostępu do dokumentu : <http://jacekbochenski.blox.pl/html/1310721,26214,6,21.html?548673>.